

Олександра Підгорна
Національний університет
«Киево-Могилянська академія»

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
1917–1921 рр. У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В 11 ТОМАХ

У роботі розглянуто конструювання образу українського національно-визвольного руху 1917–1921 рр. у Словнику української мови в 11 томах. З'ясовано, що він формується через такі теми: поразка, тимчасовість, безсилість, жорстокість, бандитизм та іноземна підтримка. Дискредитація національно-визвольного руху простежується у словникових статтях, які не мають очевидного зв'язку із аналізованою тематичною групою. Виявлено вплив російсько-української колоніальної ситуації на спосіб лексикографування одиниць.

Ключові слова: українська лексикографія радянського періоду, тлумачний словник, постколоніальна лінгвістика, національна ідентичність, радянський колоніалізм.

The paper examines the construction of the image of the Ukrainian national liberation movement of 1917–1921 in the Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes. It is found that it is formed through the following themes: defeat, temporality, powerlessness, cruelty, banditry, and foreign support. Discrediting the national liberation movement can be traced in dictionary entries that have no obvious connection with the analyzed thematic group. The influence of the Russian–Ukrainian colonial situation on the way of lexicographing lexical entities is revealed.

Keywords: Ukrainian lexicography of the Soviet period, explanatory dictionary, postcolonial linguistics, national identity, Soviet colonialism.

Для російського імперіалізму, що продовжив своє існування в СРСР, український національний рух був загрозою, а тому об'єктом для дискредитації та унормування в дискурсі образу його представників як зрадників і сепаратистів. З огляду на це особливої уваги та критичного аналізу із застосуванням підходів постколоніальної лінгвістики потребують словники як авторитетні джерела знань не тільки про лексико-семантичну систему мови, а й про культуру та історію спільноти.

Реєстр СУМ-11 не фіксує всіх важливих для державотворення, національної культури та історії лексем та лексико-семантичних варіантів, що оприявнюють антиколоніальну боротьбу українців [4]. У ньому немає слів *тризуб*, *мазепинка*, *петлюрівка*; *синьожупанники*, *чорношличники*, *полуботківці*; *повстанка*, *хорунжа*, *чотова* тощо. Щодо низки наявних реєстрових одиниць (*козак*, *козачка*, *стрілець*) не відзначено відповідних лексико-семантичних варіантів. Ті одиниці, які попри зв'язок із антиколоніальним опозиційним дискурсом усе ж потрапили до словника, наприклад *петлюрівець*, *гайдамака*, *директорія*, *жовтоблакитник*, витлумачено відповідно до офіційної ідеології. Підбір ілюстрацій у цьому випадку, відображаючи специфіку вживання слова та доповнюючи його семантичну характеристику [2], впливає на унормування або денормалізацію сприйняття явища, ідеї чи постаті в дискурсі, закріплюючи функціонування лексеми в типово негативних або позитивних контекстах.

Послідовна дискредитація національно-визвольного руху виявляється в ілюстраціях і тих словникових статей, які не мають прямого зв'язку зі згаданю тематичною групою. Речення з лексемами на позначення учасників національно-визвольного руху 1917–1921 рр. та похідними одиницями стали ілюстративним матеріалом до слів, маркованих як зневажливе, розмовне, що на рівні дефініції та / або приміток мали негативну конотацію: *розграбування*, *розкрадати*, *шматувати*, *презренний*, *недобиток*, *шкура*, *злидота*, *парія*, *доїздитися*, *битий*, *повалення*,

позадкувати, форс. Репрезентація періоду 1917–1919 рр. й фіксація знань про відповідні події та їхніх учасників у дискурсі відбувається через такі основні теми: поразка, тимчасовість, безсилість, жорстокість, бандитизм, іноземна підтримка. Наприклад, у статті до слова *холопка* подано таку ілюстрацію: – *Про Петлюрину Директорію тут говорилося, – твердим голосом почав він. – Про ту саму, що в ногах одеської Антанті повзала та казарми в Києві драїла, готуючи їх для англо-французьких військ. Холопка, маріонетка, і така її ціна* (Олесь Гончар, II, 1959, 18) [3, т. 6, с. 646].

Лексеми на позначення учасників подій 1917–1921 рр. наявні в ілюстративному матеріалі до низки стилістично нейтральних одиниць, які не мають засобів ідеологізації (наприклад, іронічних лапок, прикметників із негативно-оцінним значенням) в дефініціях та негативну конотацію яких не засвідчено відповідними примітками: *ефемерність, змістовність, окомір, основа, покіс, покровительство, потрібний, пролазити, рескрипт, сідати, сорокаметровий, старий, стисло, стояти, туман, установлений, чинити, численний, покупець, швейцарський, якнайрішучіший*. Ідеологічні контексти в цьому випадку проявляються в ілюстративному матеріалі, який фіксує знання про описуване, нормалізує в узусі не тільки специфіку слововживання та стилістичні відтінки, а й сприйняття явища / постаті / поняття в дискурсі: – *На двісті кроків б'ю петлюрівців з нагана. Побажая: падай, падай, падай! Падає. Завжди. Майже не цілюсь. – Окомір точний* (Олександр Довженко, I, 1958, 187) [3, т. 5, с. 674]; *Кулемети вдарили по петлюрівцях з сорокаметрової дистанції...* (Олександр Довженко, I, 1958, 183) [3, т. 9, с. 463].

Лексеми *петлюрівці, гетьманці та гайдамаки* в ілюстраціях утворюють синонімічні ряди з пейоративами *мерзотники, розбійники, інтервенти, куркулі*, що в радянському політичному дискурсі прирівнювалися до лайки та прямого звинувачення в націоналізмі [1, с. 71]: *Поїзд підходить до Києва. Пасажири, що*

прикипіли до вікон, бачать руїни, які лишили по собі інтервенти, петлюрівці і інші розбійники (Юхим Мартич, *Повість про нар. артиста*, 1954, 269) [3, т. 7, с. 634]; І гетьманці і петлюрівці, як і їхні хазяїни – німецькі окупанти, – розтягали й розкрадали військове майно (Семен Скляренко, *Легендарний начдив*, 1957, 61) [3, т. 8, с. 711].

Відновлення у квадратних дужках додатків та підметів, необхідних для розуміння змісту цитат, інколи здійснено так, щоб наголосити на зв'язку з подіями 1917–1921 рр., які зображено у «правильному» світлі: І тільки їхні [петлюрівські] вояки Вперед на метр хоч, проривали, – Здіймались стомлені полки І дружним наступом в штики Геть одкидали всю навалу (Микола Шеремет, *Дорога..*, 1957, 152) [3, т. 11, с. 537]; Може, вперше в житті головний отаман [Петлюра] в пропахлих кухнею покоях «Бристолю» почув ефемерність своєї влади (Михайло Стельмах, *Кров людська..*, I, 1957, 250) [3, т. 2, с. 492].

Ще одним прийомом є використання як ілюстративного матеріалу «радянського фольклору»: Махно і Петлюра – продажна шкура (Українські народні прислів'я та приказки, 1955, 341) [3, т. 11, с. 484]; [Козачук (бере гармонію, співає на мотив «Яблучка»):] Закувала зозуленька Три-чотири рази. То ж дивіться – вже Петлюра Салом п'ятки маже (Юрій Мокрієв, *П'єси*, 1959, 32) [3, т. 9, с. 18]. У такий спосіб офіційна ідеологія подавалася як інтегрована у фольклор, як частина узагальненого досвіду народу і мудрість поколінь. Аналогічну роль відіграють компаративні конструкції із фразеологізмами: Ми читали, як Ворошилов писав про Петлюру: він так схожий на Гарібальді, як свиня на коня (Михайло Стельмах, II, 1962, 86») [3, т. 9, с. 72]; Таких чортів давав кайзерам та Директорії, що аж пил курів (Юрій Збанацький, *Сеспель*, 1961, 130) [3, т. 11, с. 362].

Отже, за допомогою тенденційно підбраного ілюстративного матеріалу в Словнику української мови було маргіналізовано інформацію про національно-визвольний рух 1917–1921 рр.,

сформовано негативний образ борців за українську державність. У базовій для мовної картини світу семантичній опозиції «свій — чужий» вони репрезентують компонент «чужий». Таке вибудовування семантичного простору словника мало на меті стерти національну ідентичність українців, воно призводило до деформації мовної картини світу та викорінення з національної пам'яті всього того, що суперечить офіційній імперській ідеології та може підважити її існування та владу.

Список використаної літератури

1. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. НАН України, Ін-т української мови. Київ : Кліо, 2017. 239 с.
2. Паламарчук Л., Юрчук Л. Засади створення Словника української мови. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 19–29.
3. Словник української мови : в 11 т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ, 1970–1980.
4. Ясакова Н. Радянський колоніалізм, українська лексикографія і функціонування прикметників. Соціальне у мові та мова в соціумі : монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко / О. Доценко, М. Жуйкова, Н. Кісс [та ін.] ; наук. ред. та упоряд. Н. Ясакова ; Національний університет «Киево-Могилянська академія». Київ : НАУКМА, 2023. С. 134–180.